Kysučan, Lubor

Hledání zlatého věku : (ideály dobrovolné skromnosti a jejich odraz v literatuře)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná. 1996, vol. 45, iss. G38, pp. [55]-74

ISBN 80-210-1418-0
ISSN 0231-5122

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/111284
Access Date: 23. 02. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

SBORNÍK PRACÍ FILOZOFICKÉ FAKULTY BRNĚNSKÉ UNIVERZITY
STUDIA MINORA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS BRUNENSIS
G 38, 1996 — SOCIÁLNÍ STUDIA 1

LIBOR KYSUČAN

HLEDÁNÍ ZLATÉHO VĚKU
(ideály dobrovolné skromnosti a jejich odraz v literatuře)

The Search for the Golden Age

Abstract: The author surveys historical evidence of ideas of modesty so as to find out to what degree these ideas are present in our culture. He focuses his attention above all on the period of the Roman Empire, searching for the motives which led to the emphasis of the value of modesty, and asks whether similar ideas could have had a wide reception in the society of that period. The paper analyzes the search for new values in civilisations endangered by destruction.

„Omne nimium nocet."
„Vše přílišné škodí."
středověké přísloví

„Noscenda est mensura sui spectanda quae rebus in summis minimisque."
„Je třeba znát svou míru a ve věcech velkých i malých vždycky jí dbát."
Iuvenalis, Satiry 11, 35-6

„Eget minus mortalis, quo minus cupit."
„Člověk tím méně potřebuje, čím méně si žádá."
středověké přísloví

„Quae sunt magnae divitiae?
Non desiderare divitias."
„Co je velké bohatství ?
Po bohatství netoužit."
Seneka Mladší

1. Usilování o dobrovolnou skromnost a prostotu života představuje jednu z reakcí na ekologickou a hodnotovou krizi současné civilizace, pro niž je charakteristická disproporce ve vývoji její hmotné a duchovní dimenze. V této souvislosti se nabízí otázka, zdali podobné reakce existovaly i v jiných obdobích civilizačních zlomů v průběhu lidských dějin, zlomů analogických s duchovní situací naší vlastní doby. V následujícím příspěvku budeme sledovat zmíněné

hnutí v epoše, která k nám má svou kulturní tradicí, mentalitou i cestou vlastního zániku snad nejblíže, totiž v klasické řecko-římské civilizaci. Zvláštní pozornost ve svém hledání věnujeme její pozdní fázi — období římského císařství počínaje vládou císaře Augusta (27 př.Kr. — 14. po Kr.). Jako základní podklad našeho výzkumu nám budou sloužit texty římské literatury, které zde citujeme v jejich českých překladech. Svou studií se pokusíme přiblížit odpovědi na následující otázky:

A) Existovalo v antice dobrovolné usilování o skromnost a prostotu? Pokud ano, jakými formami se projevovalo?
B) Bylo zmíněné úsilí považováno za extrémní, asociální či podivínské nebo se naopak nalézalo v bytostném souladu s nejvlastnějšími etickými hodnotami hlavního proudu antické společnosti?
C) Představovalo uvedené hnutí pouze individuální, „soukromé" řešení životní situace jednotlivců a nebo aspirovalo na širší společenskou změnu?
D) Z jakých kořenů a motivů uvedené hnutí vyrůstalo a jaké reakce ve svém okolí vyvolávalo?
E) Představovalo zmíněné hnutí pouze manýru, dobovou módu, nebo bylo výrazem upřímného a naléhavého hledání nových hodnot a životních způsobů?
F) Je sledované hnutí analogické s podobnými projevy v dalších dějinách evropské (euroamerické) civilizace (včetně současných „pestrých" a „zelených")?

Abychom se mohli pokusit o nalezení odpovědí na položené otázky, zamysleme se nejdříve nad charakterem antické civilizace v její vrcholné fázi (helénistické období nástupnických států říše Alexandra Makedonského, poslední století římské republiky, římský principát a dominát), nad jejími možnostmi a limity, které určovaly podobu její kritiky a východiska možných alternativ.

2. Kulturní a společenské předpoklady, myšlenková východiska usilování o dobrovolnou skromnost

2.1 Základní charakteristiky a proměny antické civilizace

— **Antropocentrický ráz** — člověk je hlavním tvůrcem i smyslem civilizačního úsilí antické společnosti, v průběhu jejího vývoje se emancipuje jako samostatná, svrchovaná bytost. Tato emancipace však ve svém důsledku vede k rozkladu kolektivního vědomí tradičních společností a relativizaci hodnotových kritérií.

— **Důraz na lidskou individualitu a soukromí** — antropocentrická orientace antické kultury umožnila konstituování soukromí, privátní sféry vyhrazené rodině, zájmům, osobnímu rozvoji. Právě fenomén chráněného a institucionalizovaného soukromí umožnil vzestup společnosti, na druhé straně však vedl k její

partikularizaci, individuálnímu i skupinovému egoismu a konzumnímu způsobu života.

— **Občanská společnost a její limity** — emancipace svobodných, nezávislých individualit se na společenské úrovni projevila ve fenoménu občanství. Ambivalentní vztah občan — obec (polis, civitas) — občan byl obci povinován službou a povinnostmi, naproti tomu obec mu zajišťovala práva, výsady a umožňovala plný osobní rozvoj — založil moderní představu o demokracii. Řecká a římská občanská společnost však byla ve vrcholném stadiu své demokracie limitována trojím způsobem:

— politicky (vyloučení otroků a cizinců z účasti na veřejném životě)

— technicky (absence moderních zastupitelských institucí i účinných médií, umožňujících oboustrannou komunikaci)[1]

— společensky (postupná dominance privátní sféry nad sférou veřejnou).

Zmíněné limity způsobily, že občanská společnost nebyla s to odpovědět na základní otázky a potřeby antického člověka, nebyla s to se technicky prosadit na větších územních celcích a odvrátit civilizační krizi.

— **Racionalistická orientace** — v důsledku ústupu tradičního mytologického a náboženského obrazu světa narůstala důvěra v lidský rozum jako účinný prostředek ovládání světa a nezbytnou podmínku civilizačního úspěchu. Důraz kladený na racionální stránku lidské psychiky se projevil v překotném rozvoji „materiálních" a „manipulačních" stránek civilizace (technika, ekonomika, věda, filosofie) na úkor složky duchovní.

— **Kosmopolitní charakter** — ve svém vrcholném období (helénistické státy, římské císařství) získala antická společnost kosmopolitní charakter (v rámci tehdy známého světa), umožňující vzájemnou výměnu hmotných statků, idejí, informací. Společenská a intelektuální elita doby v rámci této „globální vesnice" sdílela pocit světoobčanství.[2]

— **Spotřební způsob života** — z antropocentrického zaměření civilizace a zdůrazňování privátní sféry vyplývala výrazná orientace na tento svět, pozemský život a usilování o co nejpříjemnější životní styl, charakterizovaný stále se zvyšující nákladností a rafinovaností. Konzumní orientace postupně ovládla všechny vrstvy společnosti od politických elit až po marginalizované vrstvy městské chudiny. Udržení úrovně konzumu se stalo prvořadým úkolem politiky římského císařství. To představovalo jakýsi předobraz dysfunkčního sociálního státu, v němž se otázka „chleba a her" stává prostředkem politické manipulace a soupeření o moc.

Můžeme se domnívat, že právě s těmito základními charakteristikami antické civilizace úzce souvisejí symptomy její krize:

---

1 K tomu podrobněji H.G.Wells, Dějiny světa, Aventinum Praha 1926.

2 Intelektuálové té doby se cítili být světoobčany, považovali za svou vlast celý (tehdy známý) svět. K tomu podrobněji L.Annaeus Seneca: Listy Luciliovi, Turčianský sv.Martin, Matica Slovenská, 1947.

— ztráta kulturní identity, kulturní únava
— individuální a skupinový egoismus
— rozklad občanské společnosti, etablování autokratického režimu
— partikularizace společnosti, útěk do soukromí
— oslabení samosprávy, centralismus, byrokratický přístup k řešení společenských problémů
— dominantní orientace na materiální dimenzi civilizace, konzumní životní styl „po nás potopa"
— sociální a etická krize — agresivita, korupce

Dobrovolné usilování o skromnost a prostotu pak představovalo přirozenou reakci na příslušné krizové jevy.

2.2 Vztah k přírodě

Usilování o prostotu životního stylu úzce souviselo se vztahem antického člověka k přírodě. Pro antické vidění přírody je příznačná škála řeckého slova fýzis a latinského natura.[3] V antice se pojem přírody neomezoval redukcionisticky pouze na biosféru, nýbrž souvisel s celkem bytí, pojímaným jako harmonický, smyslem obdařený řád.[4] Příroda procházela všemi sférami života tehdejšího člověka, její cyklus vnášel rytmus do každodenního života a poznamenal i náboženství a pojetí dějin. Úzké sepjetí s přírodou dokumentují zejména tyto oblasti:

a) **náboženství, náboženské svátky** — většina římských svátků souvisela s vegetačním či zemědělským cyklem (Lupercalia, Cerealia, Parilia, Robigalia, Floralia, Rosalia).[5] Z přírodních fenoménů vycházela řada magických a věšteckých praktik — věštění z vody, augurie — věštění z letu ptáků. Některé přírodní síly byly buď přímo zbožněny (Slunce, Měsíc) či měly své patrony (Silvanus — bůh lesů, Iuturna — bohyně pramenů, Maia — bohyně jara). Častým předmětem náboženského kultu byla samotná země (řecká Gaia, v Římě zosobněná bohyní Tellus).[6] V antickém chápání představovala příroda posvátnou oblast nebo byla alespoň zabydlena božskými a polobožskými bytostmi. Prameny, řeky, hory, stromy i větry byly pojímány jako bohové nebo aspoň měly svého božského patrona. Stromy byly považovány za příby-

3 řecké fýzis = přírodní síla, příroda, přirozenost, přirozený řád latinské natura = přírodní zákon, příroda, povaha, přirozenost, přirozený řád.

4 Viz významy řeckých a latinských slov označujících svět, universum. řec. kosmos = původně ozdoba, okrasa, přeneseně pak řád, universum, svět, vesmír, dále také např. ústava (Václav Prach, Řecko-český slovník, Scriptum, Praha 1993, str. 309).
lat.mundus = pův. adjektivum čistý, vkusný, úpravný, vybraný, dále pak subst. úprava, úbor, svět, vesmír (Pražák -Sedláček-Novotný, Latinsko-český slovník, díl II, str.112).

5 K tomu podrobněji Nigel Pennick: Rok — tradice a svátky, Dita, Praha 1994.

6 V tradičním antickém náboženství byl Zemi vždy přisuzován ženský princip, čehož důkazem je i skutečnost, že všechna substantiva označující v řečtině i latině Zemi jsou ženského rodu (řecké gaia, gé, latinské terra, tellus, humus).

teK ženských bohyní (nymfy, víly), proto všechna jejich označení v latinské slovní zásobě jsou feminina (pinus, quercus, ulmus).

b) životní styl — lidé unavení urbanizovanou civilizací se snažili přiblížit přírodě odchodem na venkov, tvorbou architektury nalézající se v harmonickém souladu s krajinou a obohacenou o řadu přírodních prvků (zeleň, proudící voda). Vysoce byla přitom oceňována hodnota přirozenosti, cílem architektury bylo co nejdůvěrnější přiblížení se skutečné přírodě, jak o tom svědčí Pliniovy popisy jeho vlastních venkovských vil:

„Je tam velký hukot a moře kolem je bílé pěnou. Na balvany potom přijdou pilíře, takže postupem času to bude vypadat jako přirozený ostrov."

(Plinius Mladší, Dopisy VI, 21)

„Malé obelisky ze zimostrázu se střídají s ovocnými stromy, takže uprostřed městských vymožeností je tu najednou jakoby nefalšovaná příroda."

(Plinius Mladší, D.V, 6)

Městští obyvatelé si tyto vily budovali v příjemném přírodním prostředí (mořské pobřeží — Baje, Antium, hory, okolí termálních pramenů). Zajímavé přírodní úkazy a místa byla rovněž cílem turistiky — známý je případ císaře Hadriana, který se nechal vynést na Etnu, aby z ní mohl spatřit východ slunce.

c) umění — příroda je v antické kultuře námětem mnoha uměleckých děl, zejména v oblasti výtvarného umění (fresky s rostlinnými ornamenty, krajinami a zoomorfními motivy) a literatury (lyrické básnictví v helénistickém období řecké literatury a klasickém a pozdním období literatury římské).

2.3 Mytologický obraz světa, pojetí lidských dějin

Podle antického pojetí představuje lidská civilizace rušivý prvek, který narušil původní harmonický světový řád. Lidská hybris — překročení vyššího řádu, zpupný projev lidské vůle vůči božským zákonům přináší zhoubné důsledky v rovině etické i ekologické. Z toho potom vyplývá bytostné pesimistické chápání lidských dějin, obsažené v mýtu o čtveru věků, literárně nejvýstižněji ztvárněné Hesiodem a Ovidiem. Lidská civilizace a emancipace člověka projevující se prací, válkami, usilováním o moc, rabováním přírodních zdrojů (těžba rud, ale i zemědělství) a postupným pronikáním do všech jejich oblastí (mořeplavba, obchod) narušuje harmonii původního „zlatého věku", jakéhosi ztraceného ráje antického člověka. Při líčení této proměny a střídání věků užívají antičtí autoři ustáleného souboru určitých „loci communes", interpretujících lidskou civilizaci jako hříšnou hybris:

„Marně moudrý bůh položil
množstvím bezedným spoust hranice pevninám.
Hříšné lodi je křižují,
třebas na mořskou pláň neměly nikdy vplout.
Smělý, hotový ke všemu,

člověk je hříchem štván přes všechny zákazy.
Iápetův syn přinesl
oheň na tento svět, použiv bídné lsti,
a jak z nebeské otčiny
plamen uloupen byl, dolehly na zemi
nové strasti i choroby..."
(Horatius, Ódy I,3)

„Nebyla skácena dosud a nesešla do plynných proudů
pinie ze svých hor, chtíc daleké navštívit kraje:
neznali jiného břehu krom vlastního smrtelní lidé."
(Ovidius, Proměny I-Čtvero věků)

Zhoubné působení lidské civilizace desakralizující přírodu se nakonec obrací i proti člověku samotnému, porušení vazby k přírodě vede i k porušení mezilidských vztahů (války, sousedské rozbroje, rozpad rodiny):

„Ihned vtrhl v ten věk, jenž z nejhorší rudy byl stvořen,
veškeren hřích, a stud, a pravda i poctivost prchla,
na její místo nastoupil klam a podvod a šalba,
násilí, úklady, lest a zločinná k majetku láska.
Větrům, ač dobře jich doposud neznal, svěřoval plachty
plavec, a lodní kýl, jenž na horách vysokých dříve
stával, v neznámých proudech vln se zahoupal skočně.
Půdu, společnou dřív jak vzduch a sluneční světlo,
všechnu přesný měřič už vymezil hranicí dlouhou."
„Žije se z loupeže teď, tchán před zetěm, před hostitelem
host už není si jist, i bratrská láska je vzácná..."
(Ovidius, Proměny I-Čtvero věků)

Vytváří se tak pozoruhodná asociační a významová řada: původní ráj („zlatý věk") — emancipace člověka skrze jeho civilizační úsilí (práce, zemědělství) — rozdělení majetku (půdy) — sociální nerovnost — závist — touha po větším majetku — další podmaňování přírody (mořeplavba, obchod) — rozbroje, války — rozpad rodiny — rozklad společnosti — trest (v podání mýtů nejčastěji potopa).

2.4 Míra věcí jako klíčová idea antické mytolgie, filosofie i praktické etiky

Klasická antická zásada „ničeho příliš" (řecky méden agán) představovala a vytvářela základní životní pocit antického člověka, jednu z jeho klíčových etických norem. Tuto zásadu uměřenosti nelze ovšem redukovat na pouhou skromnost u uspokojování hmotných potřeb. Podobnou uměřeností byli lidé povino-

váni ve vztahu k bohům, k sobě navzájem, k okolnímu světu, v němž žili. Uměřenost měl člověk osvědčovat i ve svém každodenním životě, citových projevech (ne nadarmo výrazy pro silný cit a vášeň — řecké pathos, latinské passio v sobě nesou i negativní aspekty — passio znamená rovněž utrpení, pathos choroba). Uměřenost představovala základní postoj ke světu, obnášela respektování lidských i božských zákonů.

Míra, uměřenost, představovaly viditelné ztělesnění harmonického nadosobního řádu, s etickým imperativem míry a skromnosti se setkáváme ve většině antických filosofických systémů, aristotelskou etikou počínaje (ctnost je střednost, nectností jsou extrémy) a učením stoiků a epikurejců konče. Potřeba uměřenosti nebyla zdůvodňovaná jen eticky, ale také „sociologicky", „psychologicky". Míra představuje nejen etickou hodnotu, ale je zároveň estetická, přináší užitek, prospěch, maximální tělesné i duševní blaho.

Domníváme se, že dobrovolné usilování o skromnost a prostotu životního stylu bylo inspirováno právě zmíněnými postoji a ideovými východisky. O konkrétních formách tohoto hnutí pojednáme v následujících kapitolách.

3. Usilování o dobrovolnou prostotu a jeho konkrétní projevy

3.1 Odchody na venkov. Venkov versus město — klíčová polarita antického životního způsobu

Řecká a římská civilizace se od počátku utvářely jako výrazně zemědělské a „venkovské" kultury. Základní formou obživy a výroby představovalo pastevectví a pěstování obilovin, oliv a vinné révy. O rolnických kořenech obou kultur svědčí slovní zásoba, která — zejména v latině — odkazuje k zemědělským reáliím — např. pecunia = peníze (původně z lat. substantiva pecus = dobytek[7], delirium — bláznovství, třeštění, původně vlastně „vybočení z brázdy" (de lira). Poněvadž tento způsob života byl charakterizován prostotou a uměřeností (jež ovšem byly ekonomickou daností a nutností, nikoliv uvědoměle sdíleným etickým ideálem), začal být později idealizován a stal se látkou nejen pro uměleckou tvorbu, ale rovněž pro politickou propagandu. V důsledku vojenské expanze umožňující přístup k širším zdrojům „ekonomického růstu" a prosperity a rozšířením hospodářských aktivit na oblasti pozemního i námořního obchodu, těžby rud, řemeslné výroby a finančnictví získává antická kultura výrazně městský charakter. Město se stává nejen střediskem politickým a hospodářským, nýbrž i kulturním, právě ve městě se utvářejí základní kulturní normy, etablují a proměňují civilizační hodnoty. Město se etabluje jako centrum konstituující se občanské společnosti. Naopak na venkov je nahlíženo jako na zaostalou, necivilizovanou a nevzdělanou sféru. Snad nejvýrazněji se tato polarita zračí v latin-

7 K tomu podrobněji Antonín Bartoněk: Vývoj latiny a její vztah k cizím jazykům, Cizí jazyky ve škole 18, 1974-75, str. 105-114.

ské slovní zásobě a v proměnách významu některých jejích prvků. Např. lat. adjektivum agrestis < (ager = pole, půda) znamená původně polní, venkovský, v přeneseném významu ovšem také hrubý, nevzdělaný, drsný.[8] Obdobnou sémantickou proměnou prošlo adjektivum rusticus — původně selský, v přeneseném významu pak hrubý, nevzdělaný, zpozdilý, zaostalý, staromódní. Naproti tomu adjektivum urbanus (původně městský — od urbs = město) postupně nabylo rovněž významu zdvořilý (odtud rovněž substantivum urbanitas = zdvořilost), ušlechtilý, elegantní, kultivovaný, vzdělaný.[9] Uvedenými adjektivy byl charakterizován jak životní styl, kulturní návyky, tak např. i jazykový projev a literární tvorba. Odrazem tohoto vnímání města a venkova ještě i v pozdní antice je etymologie slova pohan, které pochází z lat. substantiva paganus (původně adjektivum venkovský, hrubý) — venkovan, přeneseně pak „chrapoun", venkovský „balík". Zmíněné slovo sloužilo jako pejorativní označení obyvatel venkovských oblastí, kteří ještě nepřijali křesťanskou víru, šířící se — obdobně jako většina tehdejších duchovních proudů — především v městských centrech.[10] Uvedené jazykové doklady tak dokumentují převládající dobové mínění a majoritní vidění světa. Sám jazyk nám však zároveň dokazuje, že i tento pohled doznal proměny a že zde došlo k určitému „přepólování významů". Např. u Horatia, jednoho z prvních vizionářů bukolského způsobu života v římském prostředí, se nalézá substantivum rusticitas i ve vysloveně kladném významu „venkovská prostota", naproti tomu adjektivum urbanus v pejorativním významu „pouliční, dotěrný".[11] Rozbujelá městská civilizace helénistického světa a počátku římského principátu však přestává být pro jemnější a kultivovanější duchy své doby snesitelnou, a proto mnoho vzdělaných a majetnějších lidí hledá alternativu ve venkovském životě. Tento kult venkova se projevuje nejen v literární kultuře nebývalým rozkvětem bukolské poezie a přírodní lyriky vůbec, ale i podvojným životním stylem vyšších vrstev, střídajících život v Římě s pobytem na venkově. Ke kultu venkova přispěla nejen nechuť k přebujelé městské civilizaci, ale zároveň určitá „rustikální móda" stejně jako „agrární orientace" Augustovy restaurační politiky usilující o obnovu zdecimovaného rolnického stavu a rozvráceného italského zemědělství. Soudobá migrace obyvatel evropských a amerických velkoměst do přírody, na chaty, chalupy, „vandry", touha po přírodním způsobu života projevující se pestrou škálou aktivit od naprostého úniku od civilizace až po rafinované formy agroturistiky představuje výraznou paralelu životního stylu, který se etabloval už ve vrcholné a pozdní antice. Ostatně veškeré toto úsilí antického člověka má spolu s dalšími útěky od civilizace od starověku až po dne-

8 Pražák-Sedláček-Novotný: Latinsko-český slovník, SPN, Praha 1955, díl I, str.57

9 Oxford Latin Dictionary, Clarendom Press, Oxford 1982, str. 2105.

10 Vzhledem k tomu, že slovo paganus znamená rovněž civilista, místní člověk (v protikladu k příslušníkovi mobilních, často přesouvaných a převelovaných vojenských posádek — Oxford Latin Dictionary, str. 1282), odvozuje se etymologie slova pohan i z tohoto významu: pohan < paganus < civilista — protiklad k miles Christi (voják, rytíř, bojovník Kristův — vlastně každý křesťan — viz též Pražák-Sedláček-Novotný, Latinsko-český slovník, díl II, str.185).

11 Pražák-Sedláček-Novotný, Latinsko-český slovník, díl II, str.609.

šek (z nichž je snad nejmarkantnějším rokokový bukolský kýč včetně pověstné vesničky Marie Antoinetty ve Versailles) mnoho společného. V každém z těchto pokusů je vždycky ukrytá určitá nepřirozená křeč, manýra, zároveň pak určitý aspekt hry. Ve většině případů šlo vždy o hru na přirozenost, na venkovskou práci, o hru, na jejímž konci čekal vždy vytopený krb skromné, nicméně komfortně vybavené venkovské vily se zástupem služebnictva. Římská smetánka se s upřímným zájmem bavila správou svého venkovského majetku, řízením hospodářství. Neexistuje však jediný doklad o tom, že by snad na něm sama manuálně pracovala. Na venkov ji přiváděla touha po prostředí, nikoliv však po venkovském životním stylu jako takovém. Ostatně nejeden verš mnohých opěvovatelů venkovského života dokazuje, že se nedovedli plně odpoutat od navyklého života ve městě, s nímž je poutala řada společenských, profesních, lidských i kulturních vazeb, např.:

„Chci mít, co škodilo mi, a míjím, co prospět by mohlo;
v Tiburu miluji Řím, já vrtkavý, v Římě zas Tibur."
(Horatius, Listy I, 8)

Nicméně samotná touha po úniku z města byla nepochybně spontánní a přirozená a vyvěrala z upřímného rozladění složitou městskou civilizací. Literární texty stejně jako soukromá korespondence antických autorů dokládají hned několik důvodů této nechuti k městskému životu:
— bezprostřední, fyzicky pociťovaný zmatek, ruch, špína

„...A když pak
jasně a závazně řeknu, co může mi později škodit,
musím se prodírat davem a do chodců pomalých vrážet."
(Horatius, Satiry II, 6)

— spěch, roztěkaný způsob života, roztříštěnost času znemožňující usebrání, zastavení a duševní klid, pocit sevření společenskými povinnostmi

„Mimoto myslíš si snad, že básně mohu psát v Římě,
tam, kde nesnází tolik a tolik starostí?"
(Horatius, Listy II, 2)

„Je to zvláštní, že vydáváš-li v Římě sám sobě počet z každého jednotlivého dne, všechno to hraje, nebo se alespoň zdá, že hraje, ale spojíš-li několik dní dohromady, nehraje to. Zeptáš li se totiž někoho „Co jsi dnes dělal?", odpoví „Byl jsem při slavnosti oblékání mužské togy, účastnil jsem se zásnub nebo svatby, ten a ten mě požádal o zapečetění závěti, ten a ten o hájení na soudě, ten a ten abych dělal poradce." Toho dne, kdy to děláš, zdá se ti to nutné, avšak uvědomíš-li

si, že jsi to dělal den co den, dojdeš k názoru, že jde o nicotnosti; ten dojem je ještě silnější, když odjedeš z města. Tehdy tě totiž napadne: „Kolik dní jsem strávil tolika malichernostmi?"... A proto také ty, jakmile se naskytne příležitost, nech stranou ten zbytečný ruch a shon i hloupé starosti a věnuj se ušlechtilým zábavám či odpočinku."

(Plinius Mladší, Dopisy I, 9)

— přesycenost, nákladná okázalost městského života

„Dej sbohem nudě života v přepychu,
jdi, opusť stavbu strmící k oblakům
a potlač obdiv k lesku Říma,
plného bohatství, par a hluku."

(Horatius, Epódy XXIX)

— nechuť k civilizačnímu odcizení, umělosti, touha po přirozenosti

„Voní a skvěje se trávník snad hůř než mozaika podlah ?
Je snad čistější voda, jež ve městě div netrhá roury,
nežli je ta, co kvapí a v plynoucím potůčku bublá?"

(Horatius, Listy I, 10)

— město — symbol morální zkaženosti, nepřejícnosti, závisti

„Našinec celou tu dobu je závisti vydán, jež roste
denně, ba hodinu každou..."

(Horatius, Satiry II, 6)

— město — symbol nepřirozeného způsobu života, pokrytecké etikety,[12] jíž je možno uniknout jen na venkově, umožňujícím nenucený, spontánní životní způsob.

12 S výhradami vůči městskému způsobu života se setkáváme i v dalších dílech antické literatury. Římský satirik Iuvenalis věnoval jednu ze svých satir přímo kritice města (Iuvenalis, Satiry, Vladimír Žikeš, Praha 1948). Ve své satiře nalézá autor celou řadu důvodů, morálních i ryze komunálních, které činí život ve městě obtížně snesitelným: nezdravé hygienické podmínky, pouliční nepořádek, nepříjemné životní prostředí, možnost úrazu, dopravního neštěstí, živelných pohrom, kriminalita, přelidnění, neradostná sociální situace, společenské pokrytectví, konzumní způsob života, korupce, sociální nerovnost, prostituce. Pozoruhodné jsou i určité „ekologické" postřehy:

„Pohleď na mračna kouře, v nichž k hostině spěchají lidé !
Účastníků je stovka a každý má ohniště s sebou."

(Iuvenalis, Satiry, I, 3)

„... Tu bláhových pravidel zproštěn
každý z hostů si prázdní, jak libo mu, nestejné číše,
ať už statečně snáší buď ohnivé víno, neb radši
mírnějším svlažuje hrdlo."
(Horatius, Satiry II, 6)

Naproti tomu venkov si antický městský člověk spojoval s následující řadou představ a asociací: venkov — nerušený, klidný život bez spěchu — míra věcí, prostota — morální ryzost — tělesný odpočinek, duševní klid ke studiu, meditaci (viz dvojí význam lat. substantiva otium = 1. zahálka, nečinnost; 2. volno, prázdeň od veřejných záležitostí, ústraní, ušlechtilý klid ke studiu, mír, pokoj) — přirozený život v souladu s přírodou. Z uvedené řady a následného rozboru příslušných textů si potom můžeme odvodit důvody, které vábily obyvatele řeckých a římských velkoměst k odchodu do venkovského prostředí:

— touha po životě v klidu a ústraní

„Šťastný je takový strom, jenž vyrostl v odlehlém poli
a jen pánovi svému odvádět může svou daň.
Neslyší povyk lidí a rachot jedoucích vozů,
nesedá na jeho listy sousední silnice prach."
(Nářek osamělého ořešáku — anonymní elegie Ovidiova epigona)

— touha po prostotě, nechuť ke strojené a vyumělkované městské kultuře

„Jak jsou rolníci šťastni, když vlastní výhody znají!
Poctivá zem jim sama a daleko svárlivých bojů
dává výživu snadnou, již rodí jim v hojnosti z půdy, třebaže vysoký dům, jenž hrdým pyšní se vchodem,
za rána klientů proud jim ze všech nechrlí komnat,
třebaže vchod, jenž želvou se skví, v nich nebudí touhu"
(Vergilius, Georgica II)

— touha po životě v přírodě a v souladu s ní

„To bylo vždycky mým přáním: mít pozemek v nevelké míře,
kde by i zahrada byla a poblíž příbytku pramen
živé vody a nad ním i kousíček lesa..."
(Horatius, Listy II, 6)

Vedle přirozené potřeby uniknout přímo fyzicky i psychicky nepříjemnému životu ve městě byl ve hře i určitý prvek, módy, touhy po nevázané změně, skýtající však bezpečnou jistotu návratu do lůna civilizace a s ní spojeného komfor-

tu. Samotní autoři a zastánci popisovaného způsobu života však byli natolik inteligentní, aby dovedli být schopni sebereflexe a vnímat tento svůj postoj jako pouhou hru. Určitou karikaturu popisovanému životnímu stylu (a možná i sobě samotnému) nastavuje sám Horatius ve verších, které — snad k autorovi — pronáší jakýsi otrok Davus:

„...Chválíš
skromnost dávného lidu a mravy, však kdyby tě náhle
nějaký bůh tam přenes, ty stále bys tomu se vzpíral,
buď že přesvědčen nejsi, že vskutku je lepší, co hlásáš,
nebo že hájíš dobro jen chabě a vězíš sám v blátě,
z kterého marně se snažíš vytáhnout nohy. V Římě
po venku toužíš a venku Řím vzdálený vynášíš k nebi,
nestálý muži..."
(Horatius, Satiry II, 7)

3.2 Hledání Arkádie — sen o skromnosti a přirozenosti

Neutěšená současnost, politické zmatky a společenský chaos ve vrcholném a pozdním období vývoje antické kultury obracely pozornost tehdejších lidí do vzdálených sfér, představujících jakýsi skutečný či fiktivní civilizační únik. Tento únik se odehrával a uskutečňoval v prostoru i čase a vedle už zmíněných odchodů na venkov se projevoval následujícími postoji a myšlenkovými proudy, spjatými více či méně s hnutím usilujícím o prostotu života a odmítajícím sofistikovanou, přebujelou civilizaci.

3.2.1 Idealizace života „barbarských" kmenů — ačkoliv sousední barbarské kmeny představovaly pro Řím reálné politické nebezpečí, byli si osvícenější, binárním politickým viděním světa nezatížení duchové své doby plně vědomi i příkladných rysů jejich životního způsobu, který už v samotném Římě byl dávnou minulostí. S takovým hodnocením sousedních národů se setkáváme v memoárové, geografické i historické literatuře (Caesarovy Zápisky o válce galské, Tacitův spis Germánie). Nejvíce byla u nich vyzdvihována otužilost, odvaha, skromnost, svobodomyslnost — tedy vlastnosti, které rafinovaná římská civilizace už potlačovala a ubíjela.

„Oč jsou šťastnější Skythové,
kteří křižují step s domovy na vozech,
nebo nezdolní Getové:
ti zas pražádný lán nedělí, a on všem
dává žatvu i ovoce.
Nadto mají ten zvyk sedlačit pouze rok,
a když úkoly dokončí,

práce svěřené hned ujme se další muž."
(Horatius, Ódy III, 24)

Obdiv k nespoutanému životu méně civilizovaných sousedů však nezůstal pouze záležitostí manýry či historického konstatování. Pozdně římský historik Salvianus přímo dokládá odchody římských občanů za hranice impéria k „barbarským" národům.

3.2.2 Idealizace minulosti — římští historikové a básníci idealizovali ve svých dílech minulost jako ideální věk morální ryzosti, vyznačující se prostotou života, osobní skromností.

„Dokud se Fabiů báli a Katona povahy tvrdé,
Skaurů a Fabriciů, ba dokonce censor sám jeden
z druhého kolegy strach měl, že přísné má zásady mravní,
nikomu na mysl nešlo, že měl by se starati vážně,
jaké kde žije si želva a hýbá se na vodách mořských,
aby si potomci trojští z ní zřídili vznešené lůžko!"
(Iuvenalis, Satiry IV, 11)

„Prostá svá jídla však jedli jen z etruských talířů z hlíny.
Stříbro všecko, jež měli, se blyštělo na jejich zbroji;
to však bylo též všechno, co mohlo by probudit závist."
(Iuvenalis, Satiry IV, 11)

V zájmu historické objektivity je nutno ovšem poznamenat, že někdy taková idealizace (zejména v období Augustova restaurační politiky) vycházela vstříc i potřebám politické propagandy.

3.2.3 Bukolská poezie — vedle filosofických pojednání a osobní korespondence se touha antického člověka po harmonii, míře, přirozeném (a přírodním) životě, prostém povrchní okázalosti, nákladnosti a komplikovanosti zračí ve zvláštním literárním směru — pastýřské (bukolské) poezii. Tento básnický směr tak představuje pozoruhodný fenomén nejen literární, nýbrž i sociální. Jeho interpretace nepředstavuje zdaleka jednoduchou záležitost, neboť se v něm prolíná celá škála činitelů literárních i mimoliterárních. Ačkoliv zakladatel tohoto směru, helénistický básník Theokritos (asi 300 př.Kr. — asi 260 př.Kr.) se skutečně inspiroval originálními písněmi sicilských pastýřů, jeho následovníci jej rozvíjeli mnohdy pouze jako literární hru. V době raného principátu byla tato poezie na jedné straně skrytým nástrojem politické propagandy (Augustova agrární politika), na straně druhé však prostředkem literárního úniku, umožňujícího formou alegorie dotknout se ožehavých a tabuizovaných společenských témat. Bylo by tudíž velmi povrchní nahlížet na tento vrstevnatý a komplikovaný lite-

rární jev prizmatem našich představ o literatuře či ekologických vizí. Navzdory problematické nejednoznačnosti můžeme i v tomto literárním směru vysledovat určité ideály skromnosti a prostoty, obsažené v následující významové a asociační řadě: pastýřský a rolnický život — krásná příroda — harmonie, řád — míra věcí — prostota, skromnost — životní štěstí a vyrovnanost bez ohledu na hmotné bohatství a společenské postavení. Jednotlivé prvky uvedené řady nám přiblíží následující ukázky:

— **příroda** — její popis představuje určitou kulisu (většinou jde o obvyklá loci communes arkadské krajiny):

„Ty tedy, blažený starče, zde uprostřed potoků známých,
uprostřed posvátných zdrojů si v stinném pohoví chládku.
Tadyhle živý ten plot, jenž pozemek sousední dělí,
ježto vrbový květ je od četných včeliček spásán,
bude tě bzučením tichým, jak doposud, ke spánku zváti,
onde zas pod strmou skálou si k nebesům zapěje vinař,
přitom budou tu lkát též vrkaví holubi lesní,
které s rozkoší slýcháš, i hrdličky z vysokých jilmů."
(Vergilius, Bukolika, Ekloga I)

— **skromnost, prostota**

„Pastýř uctívá Pana jen nahrubo otesaného,
uctívá háje — a místo všech vzácných kadidel jsou mu
rostliny s pestrými květy, jež na nivách vzejdou a v polích"
Komár

— **jednoduchý životní způsob, volnost, osvobození od všech povinností a závazků, vnější i vnitřní klid**

„v poklidu pěkně si hoví, vší závisti, podvodu vzdálen,
jakožto vlastní svůj pán"
„V dosahu sladký má klid a rozkoš neporušenou,
volnou a beze všech trampot..."
Komár

— **vnitřní vyrovnanost a štěstí, jehož podmínkou není hmotný blahobyt a bohatství**

„Jaké výhody má pastýř, když nezhrdá životem chudým
v strojené povýšenosti a dovede nad všechen přepych
ocenit přednosti tyto, jimž zcela je neznáma trýzeň,

trápící v závistném srdci vždy lidi jen bohatství chtivé."
Komár

3.3 Prostota, skromnost či chudoba — hlas filosofie a osobních vyznání

Pro antiku příznačné vědomí míry se vytvořilo až na vyšším stupni civilizace, kdy šíře alternativ jí nabízených začala tento požadavek silně ohrožovat. Právě na tomto stupni vývoje se setkáváme s vědomým úsilím o zachování míry a spolu s ním i s určitými projevy „dobrovolné skromnosti a prostoty". Při vědomí míry všech věcí převažující proud dobového myšlení zavrhoval jak nadměrné bohatství a nákladnou rozmařilost, tak přehnanou askezi. Nadměrné bohatství stejně jako nadměrná chudoba člověka omezují, naopak zachování míry ve všem žití a konání mu umožňuje plně rozvinout všechny své možnosti. Naproti tomu askezi většina filosofů odsuzuje jako projev přehnané pýchy a touhy po dokonalosti. Zachování míry, prostoty, střídmosti je v souladu s vyšším řádem, není cílem, nýbrž prostředkem — cestou k dosažení vnitřní vyrovnanosti a štěstí:

„Statek já po duchu soudím — ne podle statečku ducha.
Kroisos, ten touží mít všechno, Diogen nechce mít nic.
Aristipovi je slastí trousiti po Syrtách zlato,
pro Midu v Lýdii širé není ho jaktěživ dost.
Kdo nezná konce svých tužeb, nemůže nikdy být sytý.
Majetek bude tak velký, jak si to určíš ty sám.
Přistup a poznej, jaké tu vlastním obšírné pole:
poznáš i mě potom brzy... ale i sebe, když chceš."
(Ausonius, Stateček)

Svědectví literárních textů nám vypovídá o cestách, jakými se toto úsilí ubíralo v běžném, každodenním životě. K těm nejzřetelnějším patřilo:

— odmítání bohatství, nadměrné okázalosti a přepychu

„Zlato mívá svůj rub: starost a stálou chuť
ještě bohatším být. Právem vždy děsí mě,
Maecenate, jenž smíš zdobit stav jezdecký,
sebe stavět všem na odiv.
Kdo si dokáže víc odřeknout, dostane
tím víc od bohů: chci posílit řady těch,
kdož si nepřejí nic; s nadšením pomýšlím
prchnout z tábora bohatých."
(Horatius, Ódy III, 16)

— odmítání kariéry, poct, vnějškové společenské slávy a s ní spojených závazků, touha po klidu, volnosti, snaha být vlastním pánem

„Tím, že zkrotím svou chuť, rozmnožím důchody
svého skromného majetku
jistě lépe než tím, kdybych dvě království
získal pod svoji moc. Toužíš-li po mnohém,
život málo ti dá. Šťasten je, komu bůh
s mírou šetrně nadílí."
(Horatius, Ódy III, 16)

„Někdejší Agathokles prý jídal z hliněných nádob,
na krásnou stolní desku klad ze Samu jíl,
v nádobách z drahokamů dal prostá předkládat jídla:
takto se pokoušel mísit chudobu v bohatství své.
Kdosi se na důvod ptal, i odvětil: „Nyní jsem králem
ostrova Sicílie, ale jsem hrnčířův syn."
Proto svůj bývalý stav cti každý, kdo by se náhle
z nízkého postavení mocným a bohatým stal."
(Ausonius, Buď skromný)

— spokojenost s místem a postavením, v němž se člověk právě nalézá, odmítání cestování a vyhledávání exotických zážitků a míst

„Proč chce každý v životě, jenž je krátký,
tolik věcí získat? Proč touží hřát se
v slunci cizích zemí? Kdo prchá z vlasti,
prchá sám sobě.
Neboť svízel číhá i v pevných lodích,
okovaných bronzem, i jezdce stíhá
rychleji než jelen či prudký vítr
ženoucí mračna."
(Horatius, Ódy III, 16)

— odmítání složitého městského života, odchod do venkovského ústraní

Viz kapitola 3.1.

3.4 Kritika neskromného životního způsobu

Určitým nepřímým dokladem sympatií k hodnotám skromnosti a prostoty je ostrá kritika přístupů opačných z úst římských satiriků. Příslušná kritika vychází většinou z antického chápání civilizace jako rušivé a negativní síly, oslabující

charakter jednotlivců i kolektivně sdílené hodnoty daného společenství. Většinou se ubírá po stupních následující asociační řady: odvrat od skromného života předků a jejich smyslu pro míru — rozrušení tradice a hodnotového systému — sobectví, individualismus — chtivost — neskromný, plýtvavý životní způsob — demoralizace, korupce — změkčilost, rozmařilost — partikularizace, rozvrat společenství. Většina kritik se opírá o dichotomii minulost- skromný a tudíž morální život předků — rozmařile neskromná (a tudíž demoralizovaná) současnost.

„Pojďme, navštivme Capitol,
kam nás nadšený dav s jásotem svolává,
nebo nejbližší mořský břeh:
tam pak odhoďme kov, drahý a zbytečný,
vzácné perly i kameny,
věčné prameny zla, pokud svých poklesků
ještě želíme. V zárodku
hleďme odstranit zdroj žádostí. Musíme
příliš změkčilé povahy
k dílu přísněji vést. Římskému mladíku
je dnes těžko jak na lovu
tak i v sedle, a čas věnuje zábavám:
řecké obruči, máš-li chuť,
nebo kostkám, té hře stíhané zákonem
Otec mezitím kdekoho
šidí: dnes je to host, nazítří společník.
Takto nehodným dědicům
schrání bohatý díl. Ano tak nestoudně
rostou bezmezné majetky.
Přesto jakýsi rys chybí té hojnosti."
(Horatius, Ódy III, 24)

„To byla za starých dob už skvělá hostina, členům
senátu určená u nás! Sám Kurius na těsné peci
zeliny k obědu chystal, jež nasbíral v zahrádce malé;
dnes by tím pohrdl špinavý otrok, jenž v poutech se pachtí
v půdě, když v jídelně jednou si pochutnal na sviňské pušce..."
(Iuvenalis, Satiry IV, 11)

Rovněž tak obdobným způsobem vnímali cyklus historického vývoje antičtí historikové: civilizační, politický úspěch státu byl doprovázen vzrůstem moci a bohatství. Vyšší hmotný standard vedl k oslabení morálky, zahálce a zároveň chtivosti a následnému úpadku celé společnosti:[13]

13 I neskromnost v soukromém životě byla velmi odsuzována a považována za ostudný poklesek.

„čím méně bylo majetku, tím méně touhy po něm; teprve nedávno bohatství přivodilo lakotu a hýřivé rozkoše, přineslo s sebou touhu přepychem a požitkářstvím zahubit a zničit všechno."
(Livius, Ab Urbe condita I, předmluva)

4. Antičtí básníci a filosofové — předobraz „pestrých" a „zelených" ?[14]

Texty a názory[15], jež nám rozsah naší studie umožnil citovat, představují nepatrný díl originálních pramenů, vztahujících se k našemu tématu. Z tohoto důvodu tedy odpovědi na otázky, jež jsme si položili úvodem, mohou představovat pouhé hypotézy, nikoliv nějaká definitivní zjištění. Navíc literatura představuje svým způsobem umělý obraz skutečnosti, a proto přijímat ji jako spolehlivý pramen sociologického průzkumu (zvláště v případě epochy tak vzdálené a problému tak komplikovaného) je možno jen cum grano salis. V případě vskutku komplexního výzkumu by měly přijít ke slovu i takové obory jako psychologie, dějiny mentalit, archeologie. Nicméně i poměrně úzký záběr našich pramenů nám umožňuje dospět k následujícím závěrům: Ve vrcholném období vývoje římské kultury (principát a dominát) se setkáváme s umělým usilováním o skromnost a prostotu. Zmíněné hnutí představovalo přirozenou reakci na sociální krizi římského impéria, jeho přebujelou materiální civilizaci a plýtvavý životní způsob. Příslušné postoje byly inspirovány filosofickými názory doby (především stoikové), mytologickými archetypy i tradičními hodnotami praktické etiky, vyplývaly z požadavku „míry věcí" jakožto jedné ze základních idejí antické kultury. Nalézaly se v souladu s nejvlastnějšími hodnotami antické civilizace a nebyly tudíž považovány za projevy novotářského extrémismu. Sledované postoje vyvěraly z individuálních pohnutek, v některých případech však byly v souladu s oficiálními politickými tendencemi. Ve většině případů však představovaly pouze soukromé řešení situace jednotlivce a nikdy neusilovaly o širší změnu společnosti a jejího životního způsobu. Více než snahou o terapii rozpadající se společnosti byly útěkem před ní. V určitých případech představo-

V antických biografiích významných politiků a císařů se setkáváme s velmi pejorativ- ními odsudky neskromnosti a rozmařilosti.

14 Termíny „pestří" a „zelení" jsem převzal ze stejnojmenné knihy Hany Librové (Brno 1993). Termín „zelení" vymezuje záměrné účastníky ekologických a ochranářských aktivit, příslušníky alternativních ekologických hnutí, jako „pestří" jsou pak označováni ti, jejichž „život je ekologicky prospěšný zprostředkovaně, většinou prostřednictvím nízké úrovně spotřeby" (Librová, 1993, str.49).

15 Naskýtá se ovšem otázka, nakolik můžeme příslušné autory považovat za typické představitele své doby a jejich názory za relevantní. Většina z citovaných autorů náležela ke společenské i intelektuální elitě své doby a jejich díla jsou součástí klasického kánonu antické literatury. Toto jejich postavení nebylo vytvořeno později a uměle, ocitli se v něm už ve své vlastní epoše díky autoritě, jíž požívali. Byli mluvčími své doby, a jejich názory tudíž odrážejí její náladu a mentalitu (přirozeně v rámci jejich vlastní společenské vrstvy).

valy pouze hru vyhrazenou společenské a intelektuální elitě doby. Z tohoto důvodu se nikdy neproměnily v „ostrůvky pozitivní deviace" napomáhající proměně celého společenství. Uvedené formulace přímo provokují k zodpovězení naší poslední úvodní otázky, pátrající po možné analogii mezi antickým usilováním o dobrovolnou prostotu a soudobým hnutím „pestrých" a „zelených". Ačkoliv vzdálenost více než půldruhého tisíciletí, oddělující obě sledovaná hnutí, nás nabádá k uvážlivé obezřetnosti, varující se předčasných a ledabyle nahozených hypotéz, nalézáme mezi oběma postoji některé shody:
— reakce na krizový stav společnosti, konzumní životní styl a destrukci tradičního hodnotového žebříčku
— mnohdy až nekritické okouzlení způsobem života přírodních národů, idealizace minulosti, pěstování si určitých mýtů prostoty, přirozenosti, přírodního způsobu života[16]
— v určitých případech projev módy, manýry (viz dnešní eko — móda).

Zásadní rozdíl lze spatřit ve dvou aspektech: zatímco v antice představovalo úsilí o dobrovolnou skromnost únik před společností, obdobná moderní hnutí usilují o radikální proměnu společnosti. Zatímco v antice byly zmíněné postoje vázány pouze na společenské elity, soudobé zelené hnutí prolíná všemi vrstvami společnosti. Možná právě díky tomu se může stát životaschopnou alternativou v rámci vývoje naší civilizace a zabránit tomu, aby ji postihl osud srovnatelný se zánikem civilizace řecko-římské.

Přehled použité literatury:

A) ODBORNÁ LITERATURA

1. Bartoněk, A.: Vývoj latiny a její vztah k jiným jazykům. Cizí jazyky ve škole 18, 1974-75, str. 105-114
2. Librová, H.: Pestří a zelení. Hnutí Duha, Brno 1993
3. Pennick, N.: Rok — tradice a svátky. Dita, Praha 1994
4. Oxford Latin Dictionary. Clarendom Press, Oxford 1982
5. Prach, V.: Řecko-český slovník. Scriptum, Praha 1993
6. Pražák-Sedláček-Novotný: Latinsko-český slovník. SPN, Praha 1955.
7. Wells, H.G.: Dějiny světa. Aventinum, Praha 1926

B) LITERÁRNÍ ANTOLOGIE

1. Stiebitz, F.: Římská lyrika. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha 1957
2. Stehlíková, E.: Sbohem, starý Říme. Československý spisovatel, Praha 1957
3. Kuťáková-Marek-Zachová: Moudrost věků. Svoboda, Praha 1988

16 V případě „útěku k přírodě" bych ovšem spatřoval zásadní rozdíl mezi antikou a naší současností. V antice šlo vždy o útěk do soukromí, zatímco v naší době je alespoň v některých případech takový návrat k přírodě doprovázený pocitem zodpovědnosti za ni, potřebou chránit ji a z toho vyrůstající činorodosti ve veřejné sféře.

4. Písně pastvin a lesů. Svoboda, Praha 1977

C) TEXTY ANTICKÉ LITERATURY — PŘEKLADY

1. G. Iulius Caesar: Zápisky o válce galské. SNKLHU, Praha 1964, (přeložil Ivan Bureš)
2. Q. Horatius Flaccus: Vavřín a réva. (Ódy, Epódy, Satiry, Listy), Odeon, Praha 1972, (přeložil Z. K. Vysoký)
3. Decimus Iunius Iuvenalis: Satiry. Vladimír Žikeš, Praha 1948
4. Titus Livius: Dějiny. Svoboda, Praha 1971, (přeložil P.Kucharský a Č.Vránek)
5. P. Ovidius Naso: Proměny. SNKLHU, Praha 1957, (přeložil F.Stiebitz)
6. C. Plinius Caecilius Secundus: Dopisy. Svoboda, Praha 1988
7. L. Annaeus Seneca: Listy Luciliovi. Matica Slovenská, Turčianský sv.Martin 1947
8. P. Cornelius Tacitus: Germánie. Svoboda, Praha 1976, (přeložil V.Bahník)